

MƏHƏLLİ LƏTİFƏLƏRDƏ TARİXİLİYİN İZLƏRİ

Kütləvi lətifələrlə bağlı tədqiqatlar aparılıb maraqlı elmi monoqrafiya və məqalələr nəşr olunsada, məhəlli lətifələrdə bu məsələlərə çox az toxunulub (C. Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Azərneşr, 1958, s.197; H. Araslı. Ədəbiyyat. Bakı, Azərneşr, 1961, s.29).

Qeyd edək ki, Azərbaycanda regional xüsusiyyətlərə malik olan məhəlli lətifələr çoxdur. Bunların toplanıb nəşr olunmasına və tədqiqinə də ehtiyac vardır. Ayrı-ayrı bəzəmələri, Şəki lətifələri bunlar arasında daha çox tanınır. Regional lətifələr daha çox müəyyən bir şəxs adı ilə bağlı olur. Belə ki, Ayrı-ayrı lətifələri Tağı adlı şəxsin, Naxçıvan regionunda Mirabdulla ağanın, regionun Əlincəçay

Məhəlli lətifələrin tarixilik xüsusiyyətlərindən danışmadan əvvəl lətifələrin əsas qəhrəmanları və müəllifləri ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmağı faydalı sayırıq. Çünki məhəlli lətifələrin əsas qəhrəmanları və müəllifləri onun yaranma şəraiti və dövrüylə az-çox dərəcədə bağlıdır.

zonasında Qəssaboğlunun adları ilə bağlı çox lətifələrə təsadüf edilir. Bunların bir qisminin nəşr olunduğu da məlumdur. Məhəlli lətifələr öz inkişaf mərhələlərində çox vaxt kütləviləşə bilər. Onlar müəyyən zaman və məkana daha çox bağlı olur. Bəzən də müəllifi məlum olmayan bir əhvalat məhəlli lətifə kimi danışılır. Belə lətifələr tarixən son dövrün məhsuludur. Müəllifi məlum olan məhəlli lətifələrə görə Naxçıvanda, həm də Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyn tanınmışdır (T. Fərzəliyev. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı, Elm, 1971, s.115).

Naxçıvan bölgəsində Həsən Kaşinin (Kaşininin) adı ilə bağlı lətifələrə də təsadüf olunur. Bu lətifələrdən birinə görə şah oğlu Şah Abbas əyalətlərin birində evlənmişdir. Bir gün şah kibrət çöpünü sındırmaq atdığına görə, arvadı özünü boşanmış hesab edib evdən gedir. Şah bunun səbəbini neçə qazıdan soruşursa cavab verirlər ki, bununla o əyaləti boşanmışdır. Bunu bilən Həsən Kaşi fırıldaqçı qazıları, din xadimlərini ifşa edir. Onların rəiyyəti aldatdığını, "çöp sındırmaqla arvad boşamaq"ın şəriətə zidd olduğunu deyir.

Demək olar ki, "Hər bir lətifədə yarandığı dövrün nəfəsi duyulur" (T. Fərzəliyev. Azərbaycan xalq lətifələri, s.120). Bəhs olunan lətifədəki əhvalat da Şah Abbasla bağlıdır. Lətifənin Şah Abbasla bağlılığına görə, onun yarandığını XVII əsrə aid

etmək olar. Şah Abbasın ölümündən sonra, daha doğrusu, XVIII-XIX əsrlərdə yarandığı da ehtimal oluna bilər. Lətifədə konkret tarixi kəsim axtarmaq mümkün deyil. Lətifə qəhrəmanı Həsən Kaşinin nə zaman yaşadığı haqqında nə demək olar?

Həsən Kaşinin şəxsiyyəti haqqında əlimizdə tutarlı məlumat yoxdur. Onun bəzi mənbələrdə adına təsadüf etmək olur. Naxçıvan regionunda yaxın onilliklərə qədər yaşamış bəzi qocaların dediklərinə görə, Həsən Kaşi Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin kimi lətifə ustası olub. El yaddaşına görə, Həsən Kaşinin XIX əsrdə yaşadığını güman etmək inandırıcı görünmür. Onun XVIII əsrlə də bağlı olduğunu demək çətindir. Belə olduqda, lətifənin

Şah Abbasla bağlı XVII əsrdə yaranma ehtimalı daha ağırlıqdır. Görünür, Həsən Kaşinin adı ilə bağlı lətifələr vaxtilə olsa da, onlar region məhdudluğundan çıxıb kütləviləşə bilməyib.

Naxçıvan regionunun ayrı-ayrı bölgələrində lətifə qəhrəmanlarına təsadüf edilməsi qeyd olundu. Bu təbiiidir. Lətifələrin yaranmasında məhdudiyət yoxdur. Hər bir dövrdə ayrı-ayrı yerlərdə xalq arasında müəyyən şəxslərin adı ilə bağlı lətifələr meydana gəlir. Bu lətifələr də müəyyən dövrün, şəraitin məhsulu olaraq ortaya çıxır.

Satira, gülüş, əyləncə xalq lətifələrində olduğu kimi, məhəlli lətifələrin də əsas xüsusiyyətlərindən biridir. "Satiranın mühüm bir əlamət və xüsusiyyəti də məkana və zamana bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana, zamanın və yerin şəraitinə başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur" (Ə. Nesin. Nəsrəddin Xoca haqqında tədqiqat. "Azərbaycan" jurn., 1966, №12, s.148). Yəni bu lətifələr müəyyən bir məkanda, müəyyən bir zamanda yaranmış regional nümunələrdir.

Qəssaboğlu ilə bağlı bir neçə lətifə zaman baxımından Azərbaycanın Rusiya, çox güman ki, çar Rusiyasının tərkibindəki dövrlərə təsadüf edir.

Ümumiyyətlə, məhəlli lətifələrin çoxu müəyyən dövrə, bəzən də real şəxsiyyət, yaxud onun el arasındakı prototipilə bağlı yaranmış nümunələrdir. Belə şəxslər, deyildiyi kimi, müəyyən regionlarda əksər halda lətifə qəhrəmanları kimi tanınmışdır.

"Naxçıvan folkloru" antologiyasında gülməli, məzəli, lətifə xarakterli söhbətlər İbrətəmir hekayələr", "Gülməçələr" başlığı ilə verilmişdir. (Naxçıvan folkloru, I k. Bakı, Sabah, 1994, s.230-234, 254-261). Bunlardan "Kim çox yeyir", "Hamama apar", "O tapıb yeyə bilməyib", "O dünyada əmək olmayacaq", "Hacı Heydəri muştuluqlayın...", "Şələni götürən Namazəli", "Mən də şələnin üstündəyəm", "Bir də qayıtmadı" kimi nümunələr daha səciyyəvidir.

"Kim çox yeyir" məhəlli lətifəsində Mirabdulla ağadan soruşurlar ki, "molla çaq yeyir, ya seyid?". Cavab verir ki, "bir molla yeddi camışcan, bir seyid isə yeddi mollacan yeyir". "Hamama apar" lətifəsində isə uşağı gecə-gündüz ağlayıb yatmayan bir qadın bunun əlacını Mirabdulla ağadan soruşduqda cavab verir ki, hamama apar.

Birinci lətifəyə görə, bir molla nə qədər tamahkardırsa, bir seyidin tamamı ondan yeddi dəfə çoxdur. İkinci lətifədə isə qadının sadələşməyi, tənbel adamların avaralığı, yoxsulluğu lağa qoyulur. Daha doğrusu, birinci lətifədə gülüş, tənqid hədəfi dindarlar, ikincidə sadələşmə qadın və tənbel adamlardır.

"Dağ gəlir" lətifəsində Abbasqulu kişi kasıb bir oğlan varlı, tayfası güclü bir ailədən evləndiyi üçün məzəmmət etdikdə oğlan deyir ki, "dalımı dağa söykəmişəm". Oğlan arvadını döydükdə arvadın qaradaşları oğlanın üstünə hücum çəkir. Bunu görə Abbasqulu kişi oğlanı xəbərdar edir ki, "bala qaç, dağ gəlir".

Yaxud "Bir də qayıtmadı" lətifəsində aldığı geri qaytarmayan bir qonşu Abbasqulu kişidən mişar almağa gəlir. Mişarı götürüb o üz, bu üzündən öpüb verdikdə qonşunun təəccübləndiyini görə Abbasqulu kişi deyir:

- Qonşu, ayrılıqdı, deyirəm getdi, bəlkə qayıtmadı.

Abbasqulu ilə bağlı lətifələr çoxdur. Bunlardan bir neçəsinin qısa məzmunu verildi. Öz hazırcavablığı ilə seçilən bu adamın Qarabağlar (Kəngərli rayonu) kəndində yaşamış olduğu söylənilir. Deyilənə görə, o, uzun ömür sürmüş, qoca vaxtlarında gözləri zoiflədiyindən yaxşı görə bilməmişdir. Bu yaşında da məzəli, gülməli söhbətlərindən qalmırmış.

Məhəlli, gülməli söhbətləri ilə tanınanlardan biri də Məhərrəm adlı bir şəxs olmuşdur. Onunla bağlı məhəlli lətifələrdən birində deyilir ki, kəndin mollası Məhərrəmdən üç manat pul alır ki, Quran

oxuyacam, dədən getsin cənnətə. İki-üç gündən sonra molla yenə ondan bu məqsədlə pul istədikdə Məhərrəm deyir:

- Molla, dədəm cənnətdə nə günah işlədib ki, ordan çıxarıblar?

Yaxud başqa bir nümunədə deyilir ki, dostlarından biri Məhərrəmdən soruşur niyə fikirlisən? Cavab verir ki, niyə fikirli olmayım. Qonşum Hacı Mürsəl kişinin ulağı Sədərək dəhnsində palçığa batıb, quyuğu da yoxdur. Dərd mənə alıb ki, onu necə çıxaracaq?

Məhərrəmin adı ilə bağlı belə söhbətlərin sayını artırmaq da olar. Lakin məqsəd bu deyil. Məqsəd onun regional lətifələr müəllifi olduğunu göstərməkdir. Məhərrəmin yaxın zamanlarda yaşadığı söylənilir. Lətifələrdən birinə görə, onun dülgər olduğu və Sədərək kəndində vaxtilə yaşadığı məlum olur.

Digər məhəlli lətifələrdəki Hacı Heydər, Namazəli də yaxın dövrün şəraitilə bağlı məhəlli surətlərdir. El deyimlərinə görə, bunlar da yaxın keçmişlərdə yaşamış şəxslərdir. Məkan baxımından bu nümunələr regionun Naxçıvan, Şərur, Sədərək bölgələri ilə daha çox bağlıdır. Belə məhəlli nümunələr kütləvilik səviyyəsində durmasa da, onlarda həyat gerçəkliyinin izləri, tarixilik vardır. Bunlarda müəyyən həyatı müşahidə və sınaqlardan doğan ibrətəmir həqiqətlər ifadə olunur.

Məhəlli lətifələrdə müəyyən dövrlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyatın, ayrı-ayrı şair və yazıçıların həyatı, yaxud yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərin təsiri də hiss olunur. Bu, belə nümunələrin tarixən daha çox həmin mühitə bağlandığını söyləməyə əsas verir. Naxçıvan regionunda daha çox Mirzə Cəlillə, eləcə də Hüseyn Cavidlə bağlı belə hekayətlərə, məzəli əhvalatlara təsadüf olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, folklor söyləyiciləri arasında M. Cəlili Molla Nəsrəddinlə eyniləşdirmək istəyənlər çoxdur. Bu, hər şeydən öncə böyük demokrat yazıçı C. Məmmədquluzadənin vaxtilə məşhur "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalını çap etdirməsi və Molla Nəsrəddin təxəllüsünü işlətməsilə bağlıdır. M. Cəlillə, eləcə də H. Cavidlə bağlı belə regional lətifələrdən bir neçəsi folklor ədəbiyyatlarında nəşr olunub. Bu nümunələrdə də xalqdan gələn yumor, mənalı gülüş, hazırcavablıq özünü göstərir. "Faytonçunun yanında özüm otururam", "Çətini qocalana qədərdir", "O dünyada başına nə gələcəyini

dəyən-mərəm", "Gec yazmısan", "Beş qiyməti sənə tanı verib" və s. kimi nümunələr bu qəbildəndir.

"Gec yazmısan" lətifəsində özünü istedad sahibinə hesab edən bir şair yazdığı poemanı M. Cəlilə oxuduqda Cəlil soruşur:

- Poemanı neçə vaxta yazmısan?
- Üç günə!

Cəlil başını silkəliyə deyir:

- Gec yazmısan. Üç günə yeddi belə poema yazmaq olar. Yaxud "Beş qiyməti sənə tanı verib" lətifəsində gözəl qadını, qızı mələk sayan H. Cavid imtahanda suallara cavab verə bilməyən qızın "Müəllim mənə pis qiymət verməyəsiz" ifadəsinə "yavrum, tanı özünü sənə beş qiymət verib" ifadələri cavab verir.

Birinci lətifədə istedadsız şair M. Cəlil tərəfindən incə yumorla, məzəmmətlə tənqid edilir. İkinci lətifədə qadın gözəlliyinə ilahi nemət kimi baxan H. Cavidin müəyyən mənada xəyalı düşüncələri ifadə olunur.

Bu nümunələrdəki tarixilik M. Cəlilin, H. Cavidin yaşadığı dövrün, şəraitin gerçəklikləri ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata, eləcə də yazılı ədəbiyyatın şifahi ədəbiyyata təsiri tarixiliklə də bağlı ənənədir. Bildiyimiz kimi, şifahi ədəbiyyat, o sradan lətifələr dəhi Nizaminin, Füzulinin, S. Təbrizi və digər görkəmli şairlərin yaradıcılığına təsir göstərdiyi kimi, yazılı ədəbiyyat da özündən sonra yaranmış lətifələrə təsirini göstərmişdir.

Belə qanəət gəlirik ki, lətifələrin əsas qəhrəmanları və müəllifləri müəyyən bir dövrü, onunla bağlı tarixiliyi ümumi şəkildə araşdırmağa imkan verir. Bu, həm də belə məhəlli nümunələrin hansı dövrdə yarandığını müəyyən etməyə şərait yaradır. Demək olar ki, tarixilik məhəlli lətifələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onlarda kütləvi lətifələrin təsiri hiss olunsa da, tarixilik onların hansı dövrlərdə yarandığını şərtləndirən amildir. Məhəlli lətifələrdəki regional xüsusiyyətlər onlardakı tarixiliklə də bağlıdır.

Yusif SƏFƏROV,
*M.S. Ordubadi adına Naxçıvan
MR kitabxanasının direktoru,
filologiya elmləri namizədi*